

Нестерцова-Собакарь О.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

УДК 347.958

DOI <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.1.4>

ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ (II ПОЛОВИНА XVII – ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVIII СТ.)

Постановка проблеми. Українська державність отримала незалежність в історичній ретроспективі відносно нещодавно, однак національна правова система має багатий історичний досвід. Це стосується й історії поширення та дії джерел цивільного процесу на українських землях. Слід зауважити, що кожна національна система права будується відповідно до сталих власних історичних традицій. Тому дослідження історії пам'яток цивільного процесу за часів, коли українці змогли протягом століть знову створити власну державність – Гетьманщину, має значну актуальність і потенційний науковий інтерес.

Стан дослідження проблеми. До наукового доробку з проблематики дослідження історії дії різноманітних нормативно-правових актів, які врегульовували цивільні процесуальні відносини на території Гетьманщини, здійснили внесок такі вітчизняні та закордонні вчені, науковці та дослідники: І. Бойко, О. Гетманцев, В. Горобець, Д. Курило, В. Месяц, Т. Остапенко, А. Пашук, М. Слабченко, Д. Слинко та інші.

Метою статті є аналіз історії поширення, рівня використання в судах, класифікації та загальна характеристика основних джерел права, норми яких врегульовували цивільні процесуальні відносини в судових установах Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу. В XVII ст. завдяки національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького на світовій арені постала унікальна демократична республіканська козацька українська державність. Внаслідок Переяславської Ради 1654 року нова держава поступово все більше підпадає в залежність від Московії, а згодом Російської імперії. В цей час протягом XVII – XVIII ст.ст. склалась унікальна ситуація в питаннях дії різних джерел права, норми яких регулювали цивільний процес. Під час судового процесу судді керувалися нормами Литовського статуту, польських актів, нормативно-правовими актами гетьманських органів влади, численними різноманітними джерелами російського законодавства, а також кодифікаціями XVIII ст., унікальною практикою також поставало використання в козацьких судах, сільських судах (і не тільки) норм звичаєвого права.

О. Гетманцев, який поділив історію формування та розвитку цивільного процесуального законодавства України на п'ять частин, відносив період другої половини XVII – останньої третини XVIII ст. до третього етапу, який починався зі створення козацької

держави й тривав до початку XX ст., коли відбулось падіння Російської та Австро-Угорської імперій та становлення радянського соціалістичного права на теренах України [3, с. 83].

Після створення нової української державності розпочався активний процес розбудови власної національної правової системи. Необхідно було спочатку висвітлити загальну ситуацію із системою джерел цивільного процесу, яка склалася протягом часу існування Гетьманщини, або, як державу називали в офіційних документах, Війська Запорозького. Основним джерелом, на думку деяких дослідників, норми якого регулювали відносини судоустрою, цивільного процесу, було звичаєве право. Звичаєве право Запорозької Січі стало фундаментом для розбудови козацької правової системи. Таке право характеризувалося консерватизмом, суворістю та усною формою вираження, яке згодом трансформується у писане право. Завдяки тому, що суди використовували звичаєве право під час розгляду цивільних справ, поширення набувають судові прецеденти, засновані на звичаях. О. Гетманцев наводить приклад одного зі звичаїв: «...у якості доказу розглядався «заклад» («видавка»), сутність якого полягала у тому, що в разі виникнення спору (конфлікту) між сторонами, одна зі сторін, аби довести свою правоту, пропонувала в якості застави певну суму грошей або зобов'язувалася нанести шкоду своєму здоров'ю в разі, якщо програє справу. На підтвердження таких обіцянок запрошувалися інші особи (свідки)» [2, с. 13].

Інші норми цивільного процесу містились у деяких нормативно-правових актах гетьманської влади, що уособлювалися в різноманітних інструкціях, ордерах, декретах, універсалах, грамотах. Вони могли вирішувати питання вимог (або самого) призначення конкретної особи на посаду судді, порядок цивільного провадження тощо. Окрім того, на теренах козацької держави діяли пам'ятки магдебурзького права, тобто «зерцало Саксонське», «Порядок прав цивільних магдебурзьких», «Право цивільне Хелмінське». Тут містились норми цивільного процесуального права, які використовувалися в судах міст, які користувалися магдебурзьким правом.

Окрім того, основним джерелом процесуального права був Литовський статут 1588 року, здебільшого четвертий розділ під назвою «Суд і суди» (до часів остаточного домінування російських джерел права). Окрім того, на судочинство впливали міжнародні

угоди. Царські російські грамоти та укази починають активно впроваджуватись на українських землях вже наприкінці XVII ст. Окрім усіх перелічених вище джерел, важливе місце для цивільного процесу займали збірники судових декретів у справах цивільних, які були компіляціями наявних судових прецедентів. Вони в подальшому набували сили обов'язковості під час вирішення типових цивільних справ [2, с. 13–15].

Серед інших найважливіших правових джерел у XVIII ст. почав використовуватися указ «Про форму суду» 1723 року, а також «Процес короткий, приказний» 1747 року, «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року [3, с. 85]. Найважливішим російським актом, який поширювався в Гетьманщині й регулював процесуальні питання, було Соборне Уложення 1649 року. Одним із найскравіших кодифікацій був збірник правових норм «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року. У них поєднувалися від різних правових актів і норми цивільного процесуального права [6, с. 562]. Хоча офіційно кодифікація чинності не набрала, однак вона широко використовувалася судами під час процесу.

Соборне Уложення 1649 року вважається кодифікованим законодавчим актом, де закріплювалася правова система Московії, в тому числі містилися норми, які регулювали цивільні процесуальні правовідносини. Здебільшого такі норми містилися у главі X «Про суд» [6, с. 561]. Водночас із процесом обмеження української автономії, а також із посиленням втручання російського самодержавства в автономні справи республіканської Гетьманщини на українських землях зростає і вплив цього нормативно-правового акту. Такою поставала загальна система джерел процесуального права, а на неї суттєво впливала внутрішньополітична та зовнішньополітична ситуація.

А. Пашук у монографії «Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782)» III розділ присвятив саме джерелам процесуального права Гетьманської держави. Він ситуацію із численними, часто суперечливими актами різних епох, держав, якими керувалися суди під час процесу, називає «справжньою мозаїкою права», що спонукало до усіяких зловживань [8, с. 73]. Він так описував ситуацію, яка склалася із джерелами процесуального права Гетьманщини, а також із рівнем їх використання судами під час процесу. До війни 1648–1654 років тут діяли Литовський статут 1588 року, «зеркало Саксонське», польські королівські статuti, які діяли й після перемоги над поляками.

В роки війни та перші роки після отримання статусу автономної частини Московії в козацькій державі Литовський статут і західні збірки права ще не застосовувалися під час судової практики, а використовувалося здебільшого право звичаєве. Як пише дослідник, фактично суди використовували народні уявлення про те, що дозволено та заборонено. Законодавчих же актів, які регулювали суто процесуальні норми, не існувало на той час. Якщо звичаєве

право не врегульовувало певне питання, суди лише в таких випадках зверталися до старих писаних нормативно-правових актів. Однак вже у другій половині XVII ст. починають з'являтися посилання під час судової практики на Литовський статут, інші акти. А. Пашук зазначає, що суди все одно відходили від тих норм, а під час судового процесу існувала абсолютна довільність [8, с. 70–72].

У цивільному процесі суди вільно трактували та використовували й магдебурзьке або німецьке законодавство поруч із Литовським Статутом. А. Пашук пише: «Так, за німецьким правом не можна було відчужувати родові маєтки без згоди дітей і інших спадкоємців, а за Литовським статутом допускалося вільне розпорядження родовим майном без згоди дітей. При цьому слід зазначити, що твердження А. Яковліва про те, що начебто в судовій практиці у справах відчужування родового майна дотримувалися німецького права, є явно тенденційним, оскільки фактами воно не підтверджується. Писані закони в другій половині XVII ст. мали лише допоміжне значення – на випадок, коли в звичаєвому праві чого-небудь не вистачало...» [8, с. 71].

Лише у XVIII ст. писані збірки правових норм закріплюються в судовій практиці й стають загальнообов'язковими під час процесу. Вже універсал гетьмана І. Скоропадського 16 травня 1721 року так проголошував щодо Литовського статуту, «зерцало Саксонського». Це зазначалося і в «рішительних пунктах» Данила Апостола 1728 року (в пункті 20), а також в інструкції судам 1730 року. Указом графа П. Рум'янцева від 10 грудня 1777 року у гродських і земських судах повинен був застосовуватися виключно Литовський статут. Міські суди керуватися повинні були магдебурзьким правом. Окрім того діяло і російське законодавство. Саме завдяки такому різноманіттю й виникла «мозаїка» [8, с. 71].

Цілком слушно А. Пашук розділив у власному дослідженні джерела процесуального права відповідного періоду. Він виокремив Литовський статут 1588 року, магдебурзьке право, звичаєве право, джерела російського права в Україні, законодавчу діяльність автономних козацьких органів влади, а також кодифікації права. Тому доцільно звернутися саме до такої систематизації під час короткого аналізу кожної із груп відповідних джерел.

Литовські статuti виникли в умовах багатонаціональної державності, оскільки тут були широко залучені норми звичаєвого права тих народів, які перебували у складі Великого князівства Литовського (в тому числі норми українського, білоруського, російського звичаєвого права), а також норми давньоруського, римського, німецького, польського права й законодавства самого князівства. Перший, або «старий», Литовський статут було прийнято 29 вересня 1529 року. Серед 13 розділів і 264 артикулів, окрім норм про державний і суспільний устрій, містилися положення цивільного та інших галузей права. Друга редакція статуту затверджувалася Сеймом у 1554 році, однак набула чинності в 1566 році. Він налічував 14 розділів і 367 артикули.

Внаслідок Люблінської унії 1569 року виникає необхідність гармонізації Статуту до польського законодавства. Таким чином 1588 року й вийшов Третій Статут Великого князівства Литовського. Він урегулював питання судочинства, тут зазначалося відмежування влади адміністративної від судової, пріоритет писаного права над звичаєвим. Після 1654 року, продовжуючи діяти на українських землях, втратили чинність лише норми, які визначали порядок створення судів для шляхтичів (спеціальні станові судові установи). Вчені на основі архівних даних робили висновки, що навіть імперський Сенат (вища судова інстанція Російської імперії) вважав Литовський Статут «малоросійським правом», тому не виникало сумнівів із приводу чинності цього акту на території Гетьманщини [1, с. 32–34].

Загалом норми процесуального права в Третньому Литовському Статуті містилися у різних розділах нормативно-правового акту. Здебільшого вони концентрувалися у IV розділі «Про суддів та суди». Деякі процесуальні питання, наприклад про докази, врегульовувалися I, III, VII, IX, XI, XII, XIV розділами, а процесуальний статус сторін відображався частково у I, VII, IX, XIV розділах, у XI розділі регламентувалося питання позовів [8, с. 74].

Магдебурзьке право, під яким розумілись усі закони, що йшли з німецьких земель, стосувалися не лише питань визначення самоврядування міст. Після 1654 року до німецьких правових пам'яток приєднуються нові збірники, складені вже українською мовою (здебільшого «Зерцало Саксонське», «Порядок прав цивільних магдебурзьких», «Артикули права магдебурзького» були записані латинною, німецькою чи польською мовами), таким збірником став короткий покажчик до «Порядку прав цивільних магдебурзьких». Необхідно зауважити, що в науковій спільноті точилися суперечності щодо рівня впливу цих пам'яток права в Гетьманщині. В. Антонович вважав, що вони взагалі не використовувалися, інші говорять про дієвість магдебурзького права, згадані акти були ручними книгами для судових інстанцій, а використання їх норм припинилося лише в XIX столітті із поширенням загальноімперського законодавства в Україні [1, с. 34].

За німецькими пам'ятками права в містах із магдебурзьким правом судові інстанції не відокремлювалися від адміністрації. Суди після 1648 року в містах, які опинилися під юрисдикцією козацької держави, користувалися німецькими збірками ще в польських редакціях і перекладах (окрім української мови). У містах, які повністю підпали в залежність від козацької адміністрації, магдебурзьке право майже не використовувалося, його витісняло козацьке (і не лише) звичаєве право, а після посилення впливу російської влади на українських землях – імперське законодавство. Суди використовували не оригінали збірок, а згадані редакції й «переробки» поляків.

Магдебурзьке право надавало й значні привілеї окремим категоріям міського населення. У правосудді дискримінації зазнавали незаможні люди, особи з огляду на стать, релігію, етнічну приналеж-

ність. Жінки мали обмежену дієздатність (без чоловіка чи опікуна не могли вести спір, не вважалися за свідків). Вчений В. Месяц дійшов висновку, що в судах німецьке право використовувалося в дуже обмеженому вигляді [8, с. 77–78].

У цивільному процесі значне місце посідало в Гетьманщині звичаєве право. Для Гетьманщини санкціонування норм звичаєвого права було досить слушним та ефективним заходом, оскільки перед цим територією нової української держави перебували під владою інших держав, а діючі польські чи литовські акти, написані іноземною мовою, звичайне населення не розуміло. Відповідно громадяни їх не сприймали, натомість норми звичаєвого права стали авторитетними та їх не можливо було витіснити з системи права, оскільки вони сприймалися населенням та були зрозумілими. Після 1654 року збереження сили норм звичаєвого права розглядалося як символічний крок російської влади із гарантування прав та автономії Гетьманщини. Необхідно зауважити, що навіть після поширення практики використання писаного права суди не відмовлялися повністю від застосування норм права звичаєвого [1, с. 31–32]. Щодо звичаєвого козацького права дослідники вказують на причини відсутності писаного права козаків і стійкості норм звичаю: козацька громада не мала достатньої часової ретроспективи для напрацювання нормативних правових актів, козаки також не приділяли значної уваги цій проблемі внаслідок ведення численних воєн [5, с. 136].

Серед російських нормативних актів можна виділити такі загальні групи: царські грамоти (вони могли надавати магдебурзьке право містам, судитися за раніше існуючими нормативно-правовими актами тощо, однак безпосередньо не регулювали цивільні процесуальні відносини); царські укази врегульовували безпосередньо саме такі відносини. Важливим указом був «Про форму суду». Особливе місце приділялося актам вищих центральних органів царської влади. Таємна рада при імператорові постійно надавала свої інструкції, які регулювали питання діяльності судових інстанцій. Такими інструкціями також були «рішительні пункти» Д. Апостола. Джерелами поставали й укази сенату (наприклад, від 18 грудня 1767 року про порядок оголошення сторонам судових постанов і пред'явлення апеляційних скарг) [8, с. 81–83].

Соборне Уложення 1649 року є одним із найважливіших російських актів, який діяв вже з другої половини XVII ст. на території Лівобережної України. Це універсальний кодекс не лише цивільного, а й кримінального права. Одним із джерел права під час напрацювання норм Уложення стали Литовські Статуту. Загалом Уложення налічує 25 глав і 967 статей. З 10 по 15 глави містять норми про найважливіші проблеми організації судочинства для різних феодальних станів і верств населення. Вже з кінця 1650-х років його норми застосовувалися під час організації судового процесу, де сторонами виступали російські піддані та гетьманська старшина. Внаслідок діяльності Малоросійської колегії

в 1720-х роках застосування норм Уложення набуло більшого поширення [4].

До нормативно-правових актів гетьманської влади належали різноманітні гетьманські універсали, універсали генеральної військової канцелярії, гетьманські інструкції, ордери генеральної військової канцелярії, військового суду. Наприклад, інструкції судам 1722 року П. Полуботка, 1730 року Д. Апостола, 1761–1763 років К. Розумовського. Окремою сторінкою загальної історії української держави права не лише цивільного процесуального законодавства на українських землях вважається кодифікаційна робота, яка відбувалася протягом XVIII ст. Розробка фундаментального та системного правового акту «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року цілком слушно можна назвати наслідком роботи із систематизації норм права в Гетьманщині [7, с. 440].

Висновки. Загалом на території Гетьманщини діяв спектр різноманітних правових джерел, які регулювали цивільні процесуальні відносини. Такі джерела мали різний за походженням характер. Під час та після успішної національно-визвольної боротьби серед основних джерел використовувався Третій Литовський статут 1588 року, однак під час судових процесів здебільшого до першої третини XVIII ст. у містах, де не діяло магдебурзьке право, в селах і козацьких громадах суди користувалися звичаєвим правом. З часом, коли російська влада все більше починає втручатися у внутрішні справи Гетьманщини у політичному, військовому, економічному аспектах, в судах починають частіше застосовуватися царські нормативно правові акти. В містах, де діяло магдебурзьке право, суди користувалися пам'ятками німецького магдебурзького права.

У XVIII ст. було проведено значні кодифікаційні роботи на території Гетьманщини, однак, наприклад, кодекс «Права, за якими судиться малоросійський народ» так і не набрав чинності, хоча суди активно

його використовували під час судових процесів. Необхідно наголосити на складній і запутаній ситуації із джерелами цивільного процесуального права, якими користувалися під час судочинства судові установи. Ситуація погіршувалася ще й через відсутність єдиного акту, який би регулював суто процесуальні цивільні відносини в Гетьманщині. Слід зауважити, що навіть судові інстанції, на жаль, ставали заручниками зовнішньополітичної та внутрішньополітичної ситуації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини. Навчальний посібник. Львів : Світ, 2000. 120 с.
2. Гетманцев О.В. Особливості судоустрою і цивільного судочинства в період Гетьманщини (середина XVII ст.). *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць*. Вип. 525: Правознавство. Чернівці : ЧДУ, 2010. С. 12–16.
3. Гетманцев О.В. Формування та розвиток цивільного процесуального законодавства в Україні: питання історичної періодизації. *Науковий вісник Чернівецького університету : Збірник наукових праць*. Вип. 644: Правознавство. Чернівці : Чернівецький національний ун-т, 2013. С. 82–87.
4. Горобець В.М. Соборне Уложення 1649. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Soborne_ulozhennia_1649 (дата звернення: 14.01.2020).
5. Історія українського козацтва: нариси: у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, НДІ козацтва; [редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін.]. К. : Києво-Могилянська академія, [А.М. Авраменко та ін.]. 2007. Т. 2. 723 с.
6. Курило М.П. Історичні передумови та особливості становлення цивільного процесуального права в Україні та світі. *Форум права*. 2013. № 1. С. 557–566.
7. Остапенко Т.О. «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. – важливий етап систематизації права України-Гетьманщини XVIII ст. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць. Одеса, 2014. Вип. 51. С. 440–446.
8. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст. (1648–1782). Львів : Видавництво Львівського університету, 1987. 180 с.

Нестерцова-Собакарь О.В. ЦИВІЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ДОБИ ГЕТЬМАНЩИНИ (ІІ ПОЛОВИНА XVII – ОСТАННЯ ТРЕТИНА XVIII СТ.)

У статті аналізується система джерел цивільного процесуального права, яка діяла за доби Гетьманщини. Також у дослідженні зазначається про те, яке місце хронологічні рамки існування Гетьманщини займають у періодизації історії розвитку та формування українського цивільного процесуального судочинства. Аналізуються основні типи джерел цивільного процесу, які використовували суди. Вказується, що основним таким джерелом тривалий час слугувало звичаєве право (звичаєве право Запорозької Січі стало фундаментом для Гетьманщини), яке було зрозумілим для населення і користувалося довірою, здебільшого використовувалося у козацьких і сільських судах.

У статті йдеться про норми цивільного процесу в нормативно-правових актах гетьманської влади (гетьманські універсали, універсали генеральної військової канцелярії, гетьманські інструкції, ордери генеральної військової канцелярії, військового суду, декрети). Значну увагу приділено особливостям використання в судових інстанціях міст, які користувалися магдебурзьким правом, норм відповідних джерел права (якими були «Зерцало Саксонське», «Порядок прав цивільних магдебурзьких» та інші).

Розкривається історія прийняття та характеристика Литовського Статуту, рівень його використання судами. Аналізується процес посилення дії російських царських нормативно-правових актів, різноманітних інструкцій, які вже з ІІ половини XVII ст. все частіше застосовуються в Гетьманщині (Соборне Уложення 1649 року, «Про форму суду», «Рішительні пункти» та інші). Йдеться також про кодифікаційну роботу, яка мала місце в XVIII ст. на території Лівобережної України, основні її результати.

Ключові слова: цивільний процес, законодавство, судочинство, звичаєве право, Гетьманщина, Литовський Статут 1588 року.

Nestertsova-Sobakar O.V. CIVIL PROCEDURAL LEGISLATION IN THE UKRAINIAN LANDS OF THE HETMANATE (II HALF OF XVII – LAST THIRD OF XVIII CENTURY)

The article analyzes the system of sources of civil procedural law that operated during the Hetmanate. The study also notes the place in which the chronological frameworks of the Hetmanate exist in the periodization of the history of development and the formation of Ukrainian civil legal proceedings. The main types of civil process sources used by the courts are analyzed. It is stated that the main such source for a long time was the customary law (the customary law of the Zaporozhian Sich became the foundation for the Hetmanate), which was understandable to the population and enjoyed trust, mostly used in Cossack and rural courts.

The article deals with the norms of the civil process in the normative legal acts of the Hetman's power (Hetman's universals, stationers of the General Military Office, Hetman's instructions and orders, General Military Office, military court, decrees). Much attention was paid to the peculiarities of the use in the courts of the cities that used the Magdeburg law, the norms of the relevant sources of law (which were the "Saxon Mirror", "the order of civil rights of the Magdeburg" and others). The history of adoption and characterization of the Lithuanian Statute and the level of its use by the courts are revealed. The process of intensification of the Russian tsar normative acts, various instructions, which since the second half of the seventeenth century have been increasingly applied in the Hetmanate (Sobornoye Ulozheniye 1649, "On the Form of Court", "Rishytelni punkty" and others) is analyzed. It is also about the codification work that took place in the XVIII century on the territory of Left Bank Ukraine, its main results.

The peculiarities of the Hetmanate period, where a whole spectrum of various legal sources regulating civil procedural relations, were emphasized. Such sources were of different origins. During and after the successful national liberation struggle, the Third Lithuanian Statute of 1588 was used among the main sources, but during the course of litigation, mostly until the first third of the eighteenth century. in the cities where the Magdeburg law did not apply, in the villages and Cossack communities the courts used customary law. Over time, as the Russian authorities increasingly begin to interfere in the internal affairs of the Hetmanate in political, military and economic aspects, the tsar's normative acts are increasingly applied in the courts. In the cities where Magdeburg law was in force, the Soules enjoyed the monuments of German Magdeburg law. The situation was exacerbated by the absence of a single act that would regulate purely procedural civil relations in the Hetmanate.

Key words: civil process, legislation, legal proceedings, customary law, Hetmanate, Statutes of Lithuania 1588.